

Socijalni, psihološki i ideološki koreni nacionalističkih stavova u Srbiji*

Bojan Todosijević

*Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje,
Beograd, Srbija*

Individualne razlike u nacionalističkim stavovima se objašnjavaju sa različitih stanovišta. U sociološkoj tradiciji se često prikazuju kao povezani sa socijalno-ekonomskom i kulturnom deprivacijom. U psihološkoj literaturi, naglasak je tipično na pojedinim dispozicionim konstruktima. Istraživači strukture socijalnih stavova ističu značaj opšte ideološke orijentacije. U ovom radu se proverava u kojoj meri navedeni teorijski pristupi doprinose razumevanju nacionalističkih stavova u Srbiji. Istraživanje je bazirano na slučajnom uzorku odraslih stanovnika Beograda. Hijerarhijskom regresionom analizom je utvrđeno da socijalno-demografske varijable objašnjavaju oko 19% varijanse nacionalističkih stavova. Model se značajno poboljšava dodavanjem dispozicionih varijabli (ukupno 44% varijanse) i ideoloških varijabli (ukupno 68% varijanse). U radu se zaključuje da je složeniji model superioran u odnosu na jednostavnije modele ograničene disciplinarnim konvencijama. Pokazalo se da su ideološke varijable proksimalni faktori čijim posredstvom se prenosi uticaj psiholoških dispozicija i društvenih faktora. Autoritarnost se pokazala kao ključna dispoziciona varijabla.

Ključne reči: *nacionalistički stavovi, autoritarnost, orijentacija ka društvenoj dominaciji, ideologija, Srbija.*

Društvene nauke objašnjavaju individualne razlike u nacionalističkim stavovima sa različitih stanovišta. U sociološkoj tradiciji, nacionalistički stavovi se često prikazuju kao svojstveni socijalnim kategorijama koje karakteriše socijalno-ekonomska i kulturna deprivacija. Tako, na primer, rezultati istraživanja ukazuju da su stariji, manje obrazovani, ekonomski ugroženi slojevi skloniji nacionalističkim stavovima. U socijalno-psihološkoj literaturi, naglasak je tipično na pojedinim dispozicionim konstruktima, kao što su autoritarnost (Adorno et al., 1950; Altemeyer, 1988), ili orijentacija ka društvenoj dominaciji (*Social Dominance Orientation, SDO*; Sidanius & Pratto 1999). U literaturi

---

Adresa autora: bojan.todosijevic@gmail.com

* Ovaj rad je nastao kao deo rada na projektu III 47010, „Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup“, koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

koja se bavi strukturom ideologije ili socijalno-političkih stavova, nacionalizam i etnocentrizam se javljaju kao dimenzije opštije ideološke orijentacije (na pr. Kerlinger, 1984; Todosijević, 2008a; Wilson 1973).

U ovom radu se proverava u kojoj meri tri navedena teorijska pristupa doprinose razumevanju nacionalističkih stavova u Srbiji. Konkretno, rad ima dvostruki cilj. Prvi je integracija različitih pristupa u jedan obuhvatniji model gde se različiti elementi javljaju kao delovi opštijeg prediktivnog modela. Drugi je da se proveravajući taj opštiji model unapredi razumevanje nacionalističkih stavova u Srbiji.

Uloga društvene strukture i demografskih karakteristika

Viđenje po kojem nacionalizam i drugi negativni međugrupni stavovi imaju korene u društvenoj strukturi ima duge korene u društvenim naukama (Bobo, 1999; Sherif, 1966; Tajfel & Turner, 1986). U empirijskim istraživanjima, odraz ovog pristupa se vidi u redovnom uključivanju socijalno-demografskih varijabli u eksplanatorne modele, često u ulozi tzv. kontrolnih varijabli. One se javljaju i kao predmet teorijskog interesovanja same po sebi. Starost i pol, na primer, su karakteristike koje su u vezi sa različitim socijalizacijskim iskustvima koja mogu uticati na razvoj nacionalističkih stavova (Dekker, 2003). Različiti indikatori religioznosti se takođe često navode kao prediktori negativnih međugrupnih stavova (na pr. Wylie & Forest, 1992).

Socijalna, kulturna i ekonomska deprivacija se smatraju važnim faktorima koji doprinose negativnim međugrupnim stavovima (Stouffer et al., 1949), a time i nacionalizmu. Hjerm (2001), na primer, nalazi da stepen obrazovanja ima negativan uticaj na nacionalističke stavove na uporednom istraživanju više evropskih zemalja (vidi takođe Coenders & Scheepers, 2003; Raijman et al., 2008). Za međugrupne odnose se kao posebno relevantna pokazala tzv. fraternalna deprivacija, ona bazirana na grupnoj pripadnosti (Abrams & Grant, 2011; Runciman 1966).

Uprkos velikom doprinosu koji su dali pristupi koji ističu ulogu društvene strukture, jedna od teškoća sa kojom se oni susreću jeste interpretacija veze između socio-strukturalnih varijabli i stavova koji se objašnjavaju. U metodologiji, taj problem se često ističe kao problem mehanizma koji povezuje fenomene u pretpostavljenoj kauzalnoj vezi.

U literaturi se sreće više konstrukata u toj funkciji, kao što su kompeticija za ograničene resurse (Sherif, 1966), mehanizam frustracija-agresija, relativna deprivacija (Pettigrew et al., 2008), ili pretnja socijalnom identitetu (Abrams & Grant, 2011). Imajući to u vidu, napredak se može ostvariti ukoliko objašnjenje sadrži eksplicitnu argumentaciju o hipotetskom kauzalnom procesu. Glavni argument u ovom radu, koji se tiče socijalno-demografskih faktora, je da oni vrše svoj uticaj indirektno, putem dispozicionih faktora kao što su, u ovom slučaju, autoritarnost i orijentacija ka društvenoj dominaciji.

Psihološke dispozicije i nacionalistički stavovi

Znatan deo socijalno-psihološke literature o nacionalističkim stavovima i etnocentrizmu se odnosi na ulogu dispozicionih konstrukata (McFarland, 2010). U ovoj tradiciji, nacionalistički i srodni stavovi su izraz relativno trajnih ličnih karakteristika ili dispozicija. U literaturi je predložen veći broj konstrukata u toj ulozi, a najkonzistentniji rezultati se vezuju uz autoritarnost (Adorno et al. 1950; Altemeyer 1988, 1998; Feldman 2003) i orijentaciju ka društvenoj dominaciji (McFarland, 2010; Pratto et al., 1994; Sidanius & Pratto, 1999).

Zahvaljujući stotinama istraživanja objavljenih nakon *Autoritarne ličnosti* Adorna i saradnika (1950), veza između autoritarnosti i etničkih ili nacionalističkih stavova, spada u najbolje utvrđene nalaze u ovoj oblasti (za pregled vidi Meloen, 1993; vidi takođe Altemeyer, 1988; Blank, 2003; Scheepers et al., 1990; Van Ijzendoorn, 1989; za rezultate u Jugoslaviji/Srbiji vidi Rot & Havelka, 1973; Todosijević, 1999). Stoga interesantno pitanje više nije da li postoji veza između autoritarnosti i negativnih međugrupnih stavova, nego priroda te veze. I originalni autori i kasniji istraživači su istakli različite moguće izvore autoritarnosti, od iskustava u ranoj socijalizaciji, do socijalnih faktora (Petrović, 2003). Savremene studije, bazirane na multivarijantnom pristupu, ukazuju na posredničku ili medijatorsku ulogu autoritarnosti. Bilig i Kramer, na primer, zaključuju da su "autoritarni stavovi najjači prediktor rasističkih stavova, pobijajući tako nalaze ranijih istraživanja ... koja su isticale važnost demografskih varijabli" (Billig & Cramer, 1990, str. 199; vidi i Dekker & Ester, 1991; Scheepers et al., 1990).

U ovom radu je prihvaćen pristup u skladu sa Gabenešovom (Gabennesch, 1972; vidi takođe Bojanović, 2004) koncepcijom "autoritarnosti kao pogleda na svet", koja naglašava šire socijalizacijske uticaje. Specifični položaj u društvenoj strukturi, karakterisan, na primer, niskim obrazovanjem i kulturnom deprivacijom, ograničava razvoj širih društvenih pogleda i manifestuje se u izraženijoj autoritarnosti. U skladu s tim, novija istraživanja naglašavaju vezu između autoritarnosti i širokog spektra stavova (na pr. Enyedi, 1999; McFarland, 2010). Iz ovoga sledi hipoteza, koja se testira u ovom radu, da će se usvajati društveni i politički stavovi i ideologije u skladu sa autoritarnim pogledom na svet.

U poslednje dve decenije, pažnju istraživača je privukla orijentacija ka društvenoj dominaciji (ODD) kao dispozicioni konstrukt relevantan za međugrupne stavove. Prema Rokatu i Rikolfiju, ODD "je psihološka osnova za razvoj legitimizirajućih mitova koji podržavaju hijerarhiju – tj. stavova, vrednosti, verovanja i ideologija koje obezbeđuju moralno i intelektualno opravdanje za praksu koja rezultira u nejednakoj distribuciji društvenih vrednosti među društvenim grupama" (Roccatto & Ricolfi, 2005, str. 188). Kako je nacionalizam ideologija koja zastupa hijerarhijske odnose između naroda i nacija, očekuje se da nacionalizam bude povezan sa ODD (Pratto et al., 1994; Sidanius & Pratto, 1999), ali i sa nizom drugih socijalnih stavova koji impliciraju društvenu nejednakost (Pratto et al., 1994).

Prema Oltemejeru (Altemeyer, 1998) autoritarnost i ODD su jedine dispozicione varijable potrebne da bi se objasnile individualne razlike u predrasudama. Ovde se ipak očekuje manja uloga ODD iz dva razloga. Socijalni koreni ODD su manje proučeni i slabije teoretisani, a istraživački izveštaji su često nekonzistentni. Zato se može očekivati da je medijatorska uloga ODD manja. Drugo, skale ODD reaguju na ideološki kontekst (Duckitt, 2009). Više istraživača je sugerisalo dvodimenzionalnu strukturu SDO skale (operacionalizacija ODD; Jost & Thompson, 2000), razlikujući dve poddimenzije: suprotstavljanje jednakosti (*opposition to equality*, OEQ) i grupna dominacija (*group based dominance*, GBD). U post-socijalističkim zemljama, podrška jednakosti često korelira sa socijalističkom orijentacijom, a time i nizom konzervativnih stavova (Duriez, Van Hiel, & Kossowska, 2005). Budući da je ta orijentacija u Srbiji povezana i sa nacionalizmom, sub-skala OEQ bi mogla imati suprotne ideološke implikacije u odnosu na nalaze iz zapadnih zemalja.

Korelacija između autoritarnosti i ODD je obično niska (Altemeyer, 1998; Duckitt, 2009; Roccato & Ricolfi, 2005) i osetljiva na politički kontekst (Duriez, Van Hiel, & Kossowska, 2005). Stoga je važno da se obe varijable uključe u analizu, da bi međusobno predstavljale statističku kontrolu i da bi se mogao proceniti poseban uticaj svake od njih.

Dimenzije ideološke orijentacije

Nacionalistički stavovi se često proučavaju izolovano, ali je ispravnije da se posmatraju kao deo šire ideološke orijentacije, ili pogleda na socijalni svet. U modelu koji se ovde testira, drugi politički stavovi i ideološke dimenzije predstavljaju proksimalne faktore u odnosu na zavisnu varijablu.

Teorijska osnova za ovakav model se može naći u politikologiji (na primer, koncept konzistencije u stavovima; Nie, Verba et al., 1976) kao i u socijalnoj psihologiji (teorija kognitivne konzistencije, Festinger, 1957). Naročito su relevantna istraživanja o opštoj strukturi socijalnih i političkih stavova. Od davnih istraživanja Terstona i Fergusona (Ferguson, 1939; Thurstone, 1934), preko Ajzenka (Eysenck, 1954) i drugih (Wilson 1973; Kerlinger, 1984), pored sve raznolikosti modela, socijalno-politički stavovi se pokazuju kao manje-više organizovani i međusobno povezani. Na uzorcima iz zapadnih zemalja, nacionalizam i etnocentrizam se javljaju kao komponente opštije konzervativne i desničarske orijentacije. Prema Vilsonu (Wilson, 1973), na primer, socio-politički stavovi su organizovani duž dimenzije opšteg konzervativizma, čije su osnovne komponente militarizam ili punitivnost, antihedonizam, etnocentrizam i religijski puritanizam.

Iako se ideološka orijentacija, posebno u politikologiji, često empirijski definiše samo na osnovu samoopisa na skali levica-desnica, takav pristup daje nepotpune rezultate iz barem dva razloga. Prvo, prediktivna validnost takve skale varira u zavisnosti od političkog konteksta i često je vrlo slaba, posebno u istočnoj Evropi (Evans & Whitefield 1993; Gijsberts & Nieuwebeerta, 2000;

Markowski, 1997). Drugo, uprkos opštosti, identifikacija sa levicom/desnicom je nedovoljna da pokrije kompleksnost višedimenzionalne strukture individualnog odnosa prema socijalnim i političkim objektima.

U ovom radu se tom problemu pristupa empirijski – široki skup osnovnih stavova je sveden na četiri opštije dimenzije: socijalistički konzervativizam, liberalizam/ individualizam, desničarski konzervativizam i post-materijalizam.¹ Ove dimenzije se zatim tretiraju kao proksimalni prediktori nacionalizma, te kao medijatori uticaja dispozicionih varijabli.

SLUČAJ: SRBIJA

Važan cilj ovog rada je unapređenje razumevanja nacionalističkih stavova na jednom specifičnom slučaju – u Srbiji. Literatura ističe da su manifestacije nacionalističke ideologije zavisne od konteksta (Brubaker, 1996). Stoga bi se moglo pretpostaviti da je opšti model (SES – dispozicije – ideološke orijentacije – nacionalizam) primenjiv i na Srbiju, ali da se mogu očekivati razlike u prirodi ideoloških dimenzija i njihovom odnosu sa nacionalizmom.

Na osnovu poznavanja mesta nacionalizma u odnosu na druge ideološke dimenzije u Srbiji, može se predložiti jedna opšta hipoteza. U zapadnom svetu, nacionalizam je obično povezan sa političkom desnicom (na pr. Wilson, 1973). U više istočno-evropskih zemalja, nacionalisti su bili dominantni među ranim oponentima socijalizma, tako da je i tamo nacionalizam često povezan sa desnicom (Enyedi, 2006). Ipak, postoje i slučajevi gde je nacionalizam postao karakterističan za naslednike bivših komunističkih partija, što je tipično za slučajeve tzv. patrimonijalnih komunističkih sistema, kao što su Srbija ili Bugarska (Kitschelt et al., 1999).

U prvim godinama političkog pluralizma u Srbiji situacija je bila slična prvoj prethodno opisanoj (Todosijević, 2008a), kada su se vladajućim socijalistima suprotstavile partije sa izraženom nacionalističkom retorikom. Situacija se promenila kada su bivši komunisti preuzeli ulogu ‘branilaca nacionalnih interesa’. S obzirom da je prikupljanje podataka sprovedeno 2002. godine, očekuje se da će nacionalizam biti povezan sa socijalističkom orijentacijom.

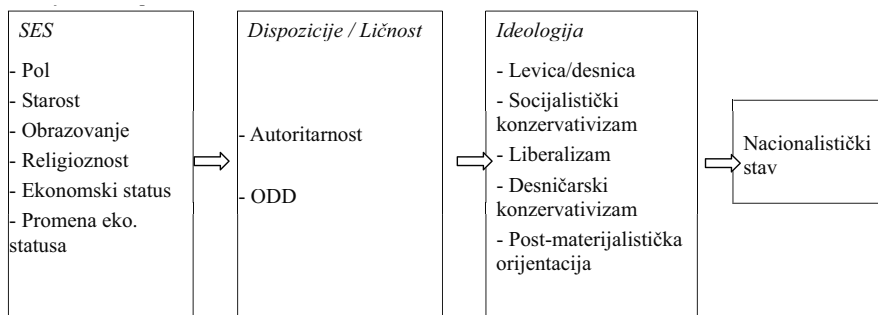
Metod

Uzorak ispitanika. Istraživanje se bazira na anketiranju slučajnog uzorka odraslih stanovnika Beograda (N=500), sprovedenom februara 2002. Uzorak je odabran uz pomoć metode slučajne putanje, pri čemu je slučajni izbor ulice izveden na 25 slučajno odabranih lokaliteta u 13 beogradskih opština. Intervjui licem-u-lice sa punoletnim ispitanicima su sprovedeni u domovima ispitanika. Celokupan upitnik je sadržavao 210 pitanja (za više detalja vidi Todosijević 2008b). Demografske karakteristike uzorka, kao što su pol, starost, stepen obrazovanja, podudaraju se sa podacima Republičkog zavoda za statistiku.

1 Ove varijable su detaljnije opisane u metodološkom delu, a više detalja o analizi strukture političkih stavova u Srbiji se nalazi u Todosijević, 2008b.

Statističko modeliranje. Statistička analiza se sastoji od kombinacije hijerarhijske regresije i metoda kauzalnog modeliranja zasnovanog na seriji regresionih jednačina grupisanih po varijablama istog eksplanatornog statusa (Cox & Wermuth, 1996).² Svrha prvog metoda je da utvrdi specifični doprinosa tri različite kategorije varijabli objašnjenju varijanse nacionalističkih stavova. Drugi metod treba da pojasni posredničku ulogu dispozicionih i ideoloških varijabli.

Kao što je prikazano na Grafikonu 1, socijalno-demografske varijable su egzogene u modelu. Pretpostavka je da one direktno utiču na dispozicione varijable, a indirektno na ostale varijable bliže eksplanandumu. U trećem koraku se dodaju ideološke varijable, sa direktnim uticajem na zavisnu varijablu. Varijable unutar okvira se smatraju da su istog eksplanatornog statusa, te zato nema kauzalnih veza među njima.

Slika 1. *Hipotetski kauzalni model nacionalističkih stavova*

Glavni argument u ovom radu je da je ovakav model uspešniji u predikciji nacionalističkih stavova u poređenju sa parcijalnim modelima koji dominiraju u literaturi. U slobodnijoj interpretaciji, prikazani odnosi bi se mogli tumačiti kao verniji i potpuniji model uzročnih odnosa.

Mere. Eksplanatorne varijable su grupisane u tri kategorije. Socio-demografske varijable uključuju starost, pol, obrazovanje, religioznost, ekonomski status. Autoritarnost i skale ODD čine skup dispozicionih varijabli. Ideološka orijentacija, tj. treći skup prediktorskih varijabli, uključuje mere identifikacije sa političkom levicom/desnicom, te skale socijalističkog konzervativizma, liberalizma, desničarskog konzervativizma i post-materijalizma.

Nedostajući podaci su imputirani primenom metode maksimalne verovatnoće (Maximum likelihood estimation; EM algoritam iz SPSS MVA procedure).

Socijalno-demografske varijable. Pol i starost su definisani na uobičajeni način – binarno odnosno godinama starosti. Obrazovanje je definisano u 5 nivoa. Uključenost u religijske institucije je registrovana pitanjem o učestanosti posećivanja verskih službi. Tri mere definišu ekonomski status. Prva se tiče samoprocene ekonomskog stanja, na skali od 0 "Siromašan" do 10 "Bogat". Promena ekonomskog statusa je merena na petostepenoj skali od 1. "Postalo je lošije", do 5 "Postalo je mnogo bolje". Materijalno blagostanje je mereno skalom posedovanja materijalnih dobara. Radi se o zbiru pozitivnih odgovora na 9 pitanja o tome da li ispitanica (ili njegova porodica) poseduje različita materijalna dobra (na pr., automobil, TV, kompjuter). Cilj uključivanja više varijabli ekonomskog statusa je da se

2 Ovaj metod bi se mogao opisati kao eksplorativna verzija analize puteva, zbog čega metoda ne daje procenu 'fita'.

pokrije kako objektivni materijalni status, tako i subjektivni, u vidu samoprocene i doživljaja promene. Posebno je ovaj drugi bitan, imajući u vidu literaturu o uticaju relativne deprivacije na negativne međugrupne stavove.

Autoritarnost. Deset stavki skale autoritarnosti su odabrane na osnovu prethodnih studija (Enyedi, 1999; Todosijević & Enyedi, 2008) i bazirane su na sadržini poznatih skala autoritarnosti (F i RWA; Adorno et al., 1950; Altemeyer, 1988). Stavke su formulisane u Likertovom formatu sa pet stepeni ne/slaganja (1: potpuno se ne slažem, 5: potpuno se slažem). Reprezentativni ajtem: *Najvažnije vrline koje deca treba da nauče jesu poslušnost i poštovanje autoriteta.*

U analizama koje slede, autoritarnost je operacionalizovana kao prva glavna komponenta ove skale. Svi ajtemi skale imaju značajna zasićenja na prvoj glavnoj komponenti (vidi Prilog, Tabela A).³ Pouzdanost skale je vrlo dobra: $\alpha=.83$.

Orijentacija ka društvenoj dominaciji. Orijentacija ka društvenoj dominaciji je operacionalizovana prevedenom SDO skalom od 10 pitanja (Pratto et al., 1994). Faktorska analiza ove skale dala je dve dimenzije kao što je to često slučaj (Enyedi & Todosijević, 2003; Jost & Thompson, 2000). Stoga se u narednim analizama ODD definiše faktorskim skorovima dimenzija egalitarnosti i grupne dominacije. Korelacija među pod-skalama je $r=-.20$ ($p<.01$). Stavke SDO skale i drugi detalji dati su u Prilogu, Tabela B.

Ideološka orijentacija. U cilju definisanja opštih dimenzija socijalno-političkih stavova (ili ideologije) krenulo se od relativno velikog skupa pitanja (oko 60), generisanih na osnovu proučavanja teorijske i empirijske literature o strukturi ideologije. Da bi se došlo do manjeg broja opštijih dimenzija, primenjena je faktorska analiza prvog i drugog reda. Krajnji rezultat su četiri dimenzije opšte ideološke orijentacije. Matrica faktorskog sklopa nakon oblimin rotacije je prikazana u Tabeli 1.⁴

Visoka zasićenja na prvom faktoru se odnose na preferencije za obnavljanje socijalističkog sistema, uključujući i tome srodni naglasak na militarizmu. Tradicionalizam je takođe deo ove orijentacije, ali u manjem stepenu. Na drugom polu ove dimenzije su stavovi koji izražavaju suprotstavljanje socijalističkom poretku i odbijanje vladavine S. Miloševića, te podršku međunarodnoj integraciji Srbije. Reprezentativni ajtemi za ovu dimenziju su: *Bilo je bolje kada su SPS i S. Milošević vodili zemlju.; Država treba da obezbedi posao svakome ko želi da radi.* Ova je dimenzija stoga protumačena kao *Socijalistički konzervativizam*, usled naglaska na produžavanju ranijeg poretka i vrednosnog sistema. O sličnim dimenzijama je već pisano u literaturi o bivšim socijalističkim zemljama (Enyedi & Todosijević, 2003; Kitschelt et al., 1999), često pod imenom 'režimske podele'.

Dva primarna faktora koja izražavaju liberalizam definišu drugi faktor – Ekonomski liberalizam (pitanje sa najvišim zasićenjem: *Štetno je za ekonomiju kada vlada pokušava da smanji razlike u prihodima između bogatijih i siromašnijih.*) i Liberalni individualizam (*Ekonomske razlike su prirodna posledica razlika u sposobnostima.*). Tu je još i umerena projekcija Elitizma, te još niža faktora Punitivnosti, što sugerise da bi ova orijentacija mogla biti zasnovana na hijerarhijskom i kompetitivnom doživljaju sveta.

Treći faktor je veoma nalik dimenziji opšteg (desničarskog) konzervativizma, tipična za istraživanja u zapadnom svetu. Sačinjavaju ga primarni faktori kao što su

3 Prva glavna komponenta objašnjava 40.6% varijanse. Najniže zasićenje (.39) ima jedini ajtem formulisani u negativnom smeru.

4 Za više detalja o opisanoj proceduri vidi Todosijević (2008b). Važno je primetiti da se analiza u ovom radu donekle razlikuje. Pojedini od originalnih ajtema su izostavljeni (na pr., jedan ajtem sa nacionalističkom sadržinom je izostavljen iz skale tradicionalizma), a nedostajuće vednosti su tretirane na drugačiji način (ovde je primenjena EM procedura).

religioznost, komunitarizam (*Ljudi su po prirodi skloni da se međusobno pomažu.*), punitivnost, tradicionalizam i odbacivanje režima S. Miloševića. Konačno, četvrti faktor se može protumačiti kao post-materijalistička orijentacija s obzirom na visoka zasićenja pojedinih od ključnih post-materijalističkih stavova: ekološke orijentacije te preferencije za polnu jednakost.

Opisani faktori drugog reda su u niskoj ili nultoj međusobnoj korelaciji. Najviši koeficijent je između Liberalizma/Individualizma i Desničarskog konzervativizma ($r=.21$, $p<.001$), što podržava njihovo tumačenje kao opštih, relativno nezavisnih dimenzija ideologije, ili koordinata socio-političkog pogleda na svet.

Tabela 1. *Dimenzije ideologije: Faktori drugog reda (matrica sklopa)*

Primarne ideološke dimenzije	Socijalistički konzervativizam	Liberalizam, Individualizam	Desničarski konzervativizam	Post-materijalizam
Socijalistička orijentacija	.75			
Militaristička orijentacija	.63			
Tradicionalistička orijentacija	.47		.35	
Međunarodna integracija	-.75			
Odbacivanje socijalističkog (Miloševićevog) 'režima'	-.81		.34	
Ekonomski liberalizam		.83		
Liberalni individualizam		.69		
Elitistička orijentacija		.50		
Religijska orijentacija/ Klerikalizam			.72	
Komunitarizam			.47	
Punitivna orijentacija		.38	.46	
Feministička orijentacija				.71
Ekološka orijentacija				.70

Primedba: Metod ekstrakcije: PCA; Oblimin rotacija. Prikazana zasićenja preko .33.

Radi potpunijeg pokrivanja ideološkog prostora, u analizu je uključena i skala ideološke identifikacije sa levicom odnosno desnicom. Radi se o poznatoj samo-opisnoj skali, gde ispitanik opisuje svoju ideološku orijentaciju izborom jednog on 11 podeoka između ekstrema obeleženih terminima Levica i Desnica.

Zavisna varijabla: Nacionalistički stavovi. Za merenje nacionalističkih stavova korištena je skala od 11 stavki (Tabela 2) koja je pokazala vrlo dobre metrijske karakteristike ($Alfa=.85$). Iako se ajtemi odnose na različite aspekte nacionalističke ideologije, pokazalo se da se ni jedan od njih ne može empirijski izdvojiti. Skala kombinuje nekoliko stavki koje izražavaju nacionalni ponos (na pr. II_53) i verovanje u superiornost svoje nacije (na pr. stavke 54, 57), podršku nacionalnom suverenitetu (55), ujedinjenju sa teritorijama nastanjenim pripadnicima sopstvene nacije (60), zahtev za uvođenje 'patriotskih' sadržaja u školske programe (61), nepoverenje u susedne nacije (63), te odbijanje moguće krivice sopstvene nacije (56_R). U celini gledano, skala ima srodnosti sa više drugih operacionalizacija nacionalističke orijentacije (Kosterman & Feschbach, 1989) i sadrži elemente koji se obično sreću u nacionalističkim doktrinama (Dekker et al., 2003).

Tabela 2. *Skala nacionalističke orijentacije: zasićenja na prvoj glavnoj komponenti*

No.	Stavke	Zasićenje
53	Srbi treba da su ponosni na svoj narod.	.58
54	Nijedan narod nema tako veličanstvenu a istovremeno i tragičnu istoriju kao Srbi.	.78
55	Naša zemlja treba da sledi svoj sopstveni put, bez obzira na očekivanja Zapada.	.65
56_R	Istina je da su Albanci na Kosovu bili žrtve proganjanja od strane srpske države.	.56
57	Malo je naroda koji su toliko doprineli svetskoj kulturi i nauci kao naš narod.	.72
58_R	Nacionalizam ugrožava razvoj naše zemlje.	.18
59	Važnije je da je političar dobar rodoljub (patriota) nego da je stručnjak.	.59
60	Naša zemlja treba da teži ka mirnom ujedinjenju Srbije sa onim delovima susednih država koji su naseljeni Srbima (npr. republika Srpska).	.60
61	Škole treba da više pažnje posvećuju patriotskom vaspitanju mladih ljudi.	.74
62	Srpski narod je žrtva međunarodne zavere.	.77
63	Srpski narod je često stradao jer je bio suviše dobar prema drugima.	.76

Primerbe: Stavke čiji redni broj ima sufix “_R” su skalirane u suprotnom smeru.
Objašnjena varijansa=42.2%; $Alfa=.85$.

Skala sadrži, sa jedne strane, izraze opšte nacionalističke orijentacije, koji bi mogli biti primenjivi u različitim kontekstima, kao i stavove koji su specifični za srpski nacionalistički diskurs. Iskazi kao *Nacionalizam ugrožava razvoj naše zemlje.*, ili *Škole treba da više pažnje posvećuju patriotskom vaspitanju mladih ljudi.*, bi mogli naći primenu i u drugim slučajevima. Osećaj viktimizacije, izražen u tvrdnji da *Srpski narod je žrtva međunarodne zavere.*, je poznata crta srpskog nacionalizma (na pr. Ramet 2004), ali teško da je i to specifično samo za Srbiju. Dakle, može se zaključiti da ova skala daje pouzdano sredstvo za procenu individualne nacionalističke orijentacije.

Rezultati

Prvi deo analize je u formi hijerarhijske regresione analize, pri čemu je glavna zavisna varijabla regresirana na sukcesivno proširen skup nezavisnih varijabli. Rezultati prikazani u Tabeli 3 jasno demonstriraju nedovoljnost parcijalnih modela. Prvi, ili ‘sociološki’ model, baziran na socijalno-demografskim i ekonomskim varijablama, objašnjava gotovo jednu petinu varijanse nacionalističkih stavova (19%). Viši stepen obrazovanja je u negativnoj vezi sa nacionalističkim stavovima ($beta=-.25$, $p<.001$). Doživljaj negativne ekonomske promene, manje materijalnih dobara, kao i uključenost u religijske institucije su u vezi sa izraženijim nacionalizmom.

Dodavanje dispozicionih varijabli u Modelu 2 više nego udvostručuje eksplanatornu moć modela (od 19% do 44% objašnjene varijanse). Autoritarnost je daleko najuticajnija varijabla ($beta=.50$, $p<.001$). Prilično slabiji, iako značajan, je uticaj grupne dominacije, jedne od pod-skala ODD ($beta=.11$, $p<.01$), dok uticaj druge SDO pod-skale nije statistički značajan.

Uticaj SES varijabli u drugom modelu je bitno smanjen, a uticaj religioznosti je potpuno iščezao (sa $\beta=11$, $p<.01$, na $.06$, $p>.05$). Pad je najuočljiviji u slučaju obrazovanja (sa $\beta=-.25$ na $-.11$, oba $p<.01$), što se i očekivalo imajući u vidu gotovo univerzalnu povezanost autoritarnosti i obrazovanja.

Tabela 3. Hijerarhijska regresija: Tri modela nacionalističkih stavova

Nezavisne varijable	Model 1	Model 2	Model 3
	Beta	Beta	Beta
Pol (Ženski)	-.07	-.08*	-.04
Starost	.08	-.04	-.11 ***
Obrazovanje	-.25 ***	-.11 **	-.03
Posećivanje verskih službi	.11 **	.06	.04
Ekonomska samo-procena	.06	.02	-.01
Promena ekonomskog statusa (poboljšanje)	-.18 ***	-.11 **	-.04
Posedovanje materijalnih dobara	-.17 ***	-.11 **	-.07 *
Autoritarnost		.50 ***	.17 ***
SDO – GBD		.11 **	.04
SDO – Egalitarnost		.04	-.07 *
Socijalistički konzervativizam			.58 ***
Liberalizam/Individualizam			.09 **
Desničarski konzervativizam			.24 ***
Post-materijalistička orijentacija			.06 *
Samoprocena na skali Levica-Desnica			.04
R ² (korigovani)	.19	.44	.68

Primedba: Prikazani su standardizovani koeficijenti multiple regresije. *** $p<.001$; ** $p<.01$; * $p<.05$.

Kada su u modelu 3 dodate ideološke varijable procenat objašnjene varijanse se popeo čak do 68%. Najuticajnija ideološka varijabla je socijalistički konzervativizam ($\beta=.58$, $p<.001$). Nacionalizam je takođe povezan i sa naoko suprotnom orijentacijom – desničarskim konzervativizmom ($\beta=.24$, $p<.001$). Slabe i jedva značajne veze postoje i sa liberalizmom/individualizmom te post-materijalizmom.

U konačnom modelu, uticaj SES varijabli je gotovo potpuno nestao. Veliki pad je primetan i kod dispozicionih varijabli, naročito autoritarnosti – od $\beta=.50$ na $.17$. Efekat grupe dominacije je pao ispod granice statističke značajnosti. Sa druge strane, pojavio se mali negativni uticaj egalitarizma. Uticaj ideološke identifikacije (L-D) je ostao ispod granice značajnosti (te je stoga ova varijabla izostavljena iz daljih analiza).

Rezultati drugog koraka u statističkom modeliranju su prikazani u Tabeli 4. Svaka od dimenzija ideologije je regresirana na prediktorske varijable (dispozicione i socijalnog statusa).

Tabela 4. Statističko modeliranje, drugi korak: Prediktori ideoloških dimenzija

Nezavisne varijable	Socijalistički konzervativizam	Desničarski konzervativizam	Liberalizam, Individualizam	Post-materijalizam
	Beta	Beta	Beta	Beta
Pol (Ženski)	-.02	-.07	-.07	.04
Starost	.11 **	-.01	.14 **	-.05
Obrazovanje	-.14 ***	.03	-.06	.05
Posećivanje verskih službi	-.05	.21 ***	-.02	-.05
Ekonomska samo-procena	.03	-.01	.10 *	.01
Promena ekonomskog statusa (poboljšanje)	-.15 ***	.03	.06	.03
Posedovanje materijalnih dobara	-.06	-.03	.07	-.01
Autoritarnost	.38 ***	.34 ***	.23 ***	.07
SDO – GBD	.06	.07	.19 ***	-.01
SDO – Egalitarnost	.09 *	.17 ***	.00	.21 ***
R ² (korigovani)	.36	.22	0.15	.03

Primedba: Prikazani su standardizovani koeficijenti multiple regresije. *** $p < .001$; ** $p < .01$; * $p < .05$.

Uključene varijable objašnjavaju znatan deo varijanse socijalističkog konzervativizma (36% varijanse). Prema očekivanju, najznačajnija varijabla je autoritarnost ($beta = .38$, $p < .001$), na taj način pokazujući da u uslovima 'post-komunizma' postoji dokazi o 'levičarskoj autoritarnosti'. Nizak i jedva značajan koeficijent vezan uz egalitarnost ($beta = .09$, $p < .05$) pokazuje da socijalistički konzervativizam zaista uključuje egalitarne tendencije.

Značajni koeficijenti SES varijabli ukazuju da socijalističkom konzervativizmu ima elemenata nostalgije za 'starim dobrim vremenima' (veza sa uzrastom; $beta = .11$, $p < .01$), nižeg kulturnog kapitala (negativna veza sa obrazovanjem; $beta = -.14$, $p < .001$), te doživljaja ličnog ekonomskog nazadovanja ($beta = -.15$, $p < .001$).

Prikazani model je takođe uspešan u objašnjenju desničarskog konzervativizma (22% varijanse). Autoritarnost i preferencija za egalitarne odnose pokazuju sličan uticaj kao i u prethodnom slučaju ($beta = .348$, $p < .001$; odnosno $beta = .17$, $p < .001$), mada, donekle iznenađujući, uticaj egalitarnosti je izraženiji kod desničarskog nego kod socijalističkog konzervativizma.

Faktor liberalizma/individualizma je takođe povezan sa autoritarnošću, ali u manjoj meri ($beta = .23$, $p < .001$). Ključna razlika je u asocijaciji sa preferencijom za grupnu dominaciju ($beta = .19$, $p < .001$). Socio-demografski koreni ovog faktora su slabi i uključuju povezanost sa uzrastom (stariji su skloniji ovako definisanom liberalizmu; $beta = .14$, $p < .01$) i donekle sa povoljnom ekonomskom samoprocenom. Izgleda da ova ideološka orijentacija izražava hijerarhijski pogled na svet, srodan onome čijem merenju je inače SDO skala namenjena. Međutim, u ovom kontekstu, uticaj te orijentacije na nacionalističke stavove je minimalan.

Konačno, post-materijalistička orijentacija je pod uticajem jedino egalitarnosti ($beta = .21$, $p < .001$). Čini se da se tu radi o jednoj orijentaciji koja

je zasnovana samo na psihološkim sklonostima, jer se ni jedna od SES varijabli nije pokazala značajnom.

Tabela 5. Statističko modeliranje, korak 3: Prediktori dispozicionih varijabli

Nezavisne varijable	Autoritarnost	SDO-GBD	SDO-Egalitarnost
	Beta	Beta	Beta
Pol (Ženski)	.03	-.04	.04
Starost	.24 ***	-.02	.10*
Obrazovanje	-.26 ***	-.09	-.10*
Posećivanje verskih službi	.10 *	.07	-.05
Ekonomska samo-procena	.08	.00	-.04
Promena ekonomskog statusa (poboljšanje)	-.11 *	-.06	-.08
Posedovanje materijalnih dobara	-.12 *	-.01	-.04
R ² (korigovani)	.18	.007 (ns)	.03

Primedba: Prikazani su standardizovani koeficijenti multiple regresije. *** $p < .001$; ** $p < .01$; * $p < .05$.

U skladu sa ranijim istraživanjima, autoritarnost se pokazala kao čvrsto ukorenjena u socijalno-ekonomski milje. Stariji uzrast i obrazovanje su najjači prediktori ($beta = .24$, $p < .001$, odnosno $beta = -.26$, $p < .001$). Marginalno značajni koeficijenti su dobijeni i za religioznost, te za negativan uticaj ekonomskih faktora.

Dimenzije ODD, u našem kontekstu, su se pokazale bez osnove u socijalno-ekonomskim karakteristikama. Što se tiče preferencije za grupnu dominaciju, cela jednačina nije statistički značajna, a značajnost u slučaju egalitarizma je marginalna. Stariji i slabije obrazovani ispitanici su se ponovo pokazali kao za nijansu egalitarniji u odnosu na prosek ($beta = .10$, $p < .05$, odnosno $beta = -.10$, $p < .05$).

DISKUSIJA I ZAKLJUČCI

Uz pomoć metode hijerarhijske regresije, pokazano je da se nacionalistički stavovi mogu empirijski objašnjavati na više načina. Ukoliko bi se držali disciplinarnе ograničenosti, ti stavovi se mogu prikazati kao direktno determinisani nizom socijalno-demografskih i ekonomskih karakteristika. U skladu sa očekivanjima, niži stepen obrazovanja je povezan sa izraženijim nacionalističkim stavovima (Coenders & Scheepers, 2003; Hjerm, 2001). Podržano je i viđenje da nacionalizam ima korene u ekonomskoj frustraciji: doživljaj negativne ekonomske promene i manje materijalnih dobara vode izraženijem nacionalizmu. Konačno, uključenost u religijske institucije je u vezi sa izraženijim nacionalizmom, ali u manjoj meri. Po ovome, nacionalizam u Srbiji izgleda prvenstveno sekularnog karaktera. Ovakvi rezultati daju podršku sociološkom pristupu razumevanju nacionalističkih stavova.

Socijalno-psihološki pristup tretira socijalno-demografske varijable najčešće kao kontrolne, a naglasak je na dispozicijama ličnosti. Prema prikazanim rezultatima takav pristup ima empirijsku podršku, jer dodavanje dispozicionih varijabli više nego udvostručava eksplanatornu moć modela.

U skladu sa mnogim ranijim istraživanjima, autoritarnost je najjači prediktor nacionalizma (na pr. Blank, 2003; Scheepers et al., 1990), ali je i uticaj grupne dominacije značajan. SDO pod-skala egalitarnosti se pokazala kao nebitna za razumevanje nacionalizma u Srbiji. Medijatorsku ulogu dispozicionih varijabli podržava činjenica da su koeficijenti SES varijabli u drugom modelu bitno smanjeni, ili pali ispod nivoa statističke značajnosti. Pad je najuočljiviji u slučaju obrazovanja, što se i očekivalo imajući u vidu gotovo univerzalnu povezanost autoritarnosti i obrazovanja (Meloan, 1993).

Prema ovim rezultatima, izgleda da i kulturna i ekonomska deprivacija deluju putem dispozicionih varijabli. Međutim, nešto od njihovog direktnog uticaja je ostalo sve dok nisu dodate i varijable ideologije kao u Modelu 3.

Taj model objašnjava čak oko 68% varijanse nacionalističkih stavova. Najuticajnija ideološka varijabla je socijalistički konzervativizam, ali je značajan uticaj i naoko suprotne orijentacije – desničarskog konzervativizma, ukazujući tako na ukorenjenost savremenog srpskog nacionalizma u specifični ideološki okvir. Ovde je uticaj SES varijabli gotovo potpuno nestao, a veliki pad je uočen i kod dispozicionih varijabli. Regresioni koeficijent autoritarnosti je opao za dve trećine, dok je efekat grupne dominacije pao ispod granice statističke značajnosti. Sa druge strane, pojavio se mali negativni uticaj egalitarizma. Kada se kontroliše uticaj eksplicitno političkih stavova izgleda da lična sklonost ka egalitarnosti vodi *otporu* negativnim međugrupnim stavovima – u skladu sa originalnom teorijom (Pratto et al., 1994).

Prikazani rezultati su konzistentni sa interpretacijom ideoloških varijabli kao medijatora uticaja dispozicionih i SES varijabli. Ono što je najbitnije za ovaj rad je da se potpunija slika dobija ako se u predikciju nacionalističkih stavova uključe i relevantne ideološke dimenzije. U Srbiji, kao i u pojedinim drugim zemljama sa sličnom političkom istorijom, ta opšta orijentacija je, politički, bliska tzv. režimskom rascepu (Kitschelt et al., 1999).

U drugom delu analize, radi specifikacije medijatorske funkcije dispozicionih i ideoloških varijabli, one su regresirane na varijable koje su egzogene u odnosu na njih. Na taj način se prikazani kompleksniji model može predstaviti kao hipotetski kauzalni mehanizam u osnovi nacionalističkih stavova.

Lanac povezanosti ima više karika, sa početkom u osnovnim socijalno-demografskim i ekonomskim karakteristikama. Glavni tok uticaja polazi od uzrasta i stepena obrazovanja (generacijska podela je očigledno vrlo značajna u Srbiji), koji su osnovne determinante nivoa autoritarnosti. Autoritarnost dalje utiče na gotovo sve dimenzije ideologije, a najviše one koje su glavne neposredne determinante nacionalističkih stavova – socijalistički i desničarski konzervativizam.

Iako ove dve ideološke orijentacije počivaju na sličnim psihološkim dispozicijama, njihovi socijalni koreni su drugačiji. Dok socijalistički konzervativizam izgleda baziran na doživljaju deterioracije statusa, desničarski izgleda zasnovan samo na religijskoj orijentaciji. Takvi rezultati sugerišu da različiti socijalni koreni određuju ideološko opredeljenje inače sličnih psiholoških sklonosti.

Autoritarnost, pored izrazitog indirektnog uticaja, pokazuje i direktan uticaj na nacionalističke stavove. U skladu sa teorijom Adorna i saradnika (1950), izgleda da takvi stavovi imaju korene u ličnim dispozicijama donekle nezavisno od ideologije.⁵

Potvrđujući mišljenje Horkhajmera, autoritarnost se javlja "kao veza između psihološke dispozicije i političkih stremljenja" (Horkheimer, u Adorno et al., 1950, str. xi). Ipak, gledajući model u celini, autoritarnost deluje kao prvenstveno sociološki fenomen – odraz generacijske podele i obrazovne deprivacije, što je skladu sa viđenjem koje je zastupao Rot (Rot & Havelka, 1973), kao i sa koncepcijom "autoritarnosti kao pogleda na svet" (Gabennesch, 1972), tj. kao odraza socijalnog i kulturnog miljea.

Autoritarnost se pokazala kao centralna dispoziciona varijabla, sa mnogo većom ulogom u odnosu na dimenzije ODD. Izgleda da je ODD pod većim uticajem kulturnog konteksta (Duckitt, 2009). Takođe, autoritarnost ima mnogo širi uticaj, tj. ne utiče samo na nacionalističke ili etnocentričke stavove, nego na opštiju ideološku orijentaciju.

Varijable socijalne strukture takođe igraju bitnu ulogu. Iako istraživači često izveštavaju o njihovom direktnom uticaju (na pr. obrazovanje) na nacionalističke stavove (Coenders & Scheepers, 2003; Hjern, 2001), ovde se pokazalo da ti faktori više utiču na dispozicione varijable nego direktno na nacionalističke stavove.

Gledano u celini, rezultati podržavaju razumevanje nacionalističke ideologije u Srbiji kao ukorenjene u specifični pogled na svet, tj. kao dela šire ideološke orijentacije, u skladu sa modelima opšte strukture socijalnih i političkih stavova (Kerlinger, 1984; Wilson, 1973). Međutim, ono što tom pristupu nedostaje je razumevanja korena političkih stavova. U ovom radu, politički stavovi se posmatraju u kontekstu svojih socijalnih i socijalno-psiholoških determinanti. Rezultati su pokazali da je takav model znatno moćniji u objašnjavanju varijanse nacionalističkih stavova nego parcijalni, disciplinarno ograničeni, modeli koji uključuju samo socio-demografske i dispozicione elemente (Billig & Cramer, 1990; Dekker & Ester, 1991).

Veliki deo predstavljenih rezultata se može uopštiti i preko ispitivanog slučaja. Autoritarnost kao medijator uticaja socijalnih varijabli je nalaz kompatibilan sa postojećom literaturom (Duckitt, 2009). Ono što bi moglo pomoći razumevanju specifičnosti 'srpskog nacionalizma' je u odnosu nacionalističkih stavova i drugih ideoloških varijabli. U literaturi, korelati socijalističke i desničarske orijentacije su najčešće suprotni. U Srbiji, međutim, tokom poslednje dve decenije nacionalizam se mogao naći na obe strane ideološkog spektruma – bilo da se posmatraju politički akteri, bilo stavovi u populaciji. Između ta dva nivoa svakako da je postojala interakcija, pre nego isključiv uticaj jednog na drugi, ali bi svako objašnjenje moralo uzeti u obzir i širi kontekst. Tu je od važnosti, na primer, promena političkog režima, nemogućnost da se nacionalni

---

5 Autori su i sami sugerisali to viđenje pri tumačenju fenomena autoritarnih individua unutar levičarskih pokreta.

korpus održi u jedinstvenoj državi, te ugroženost teritorijalnog integriteta. Svakako je i to bitno da se u velikom delu datog perioda na čelu države, a samim tim i u ulozi zastupnika nacionalnih interesa, našla 'socijalistička' partija.

Ograničenja i implikacije

Iako se ovde tvrdi da je prikazani model potpuniji od onog što se najčešće sreće u literaturi, ipak jedan od nedostataka ovog istraživanja je nekompletnost. Na primer, uključene varijable bi se mogle smatrati adekvatnim za određivanje doživljaja individualne deprivacije. Međutim, istraživanja međugrupnih stavova ukazuju da je doživljaj grupne ili fraternalne deprivacije najbitniji (Pettigrew et al., 2008; Runciman, 1966). Drugo bitno ograničenje se odnosi na determinaciju dispozicionih varijabli. U buduće analize bi se mogli dodati i drugi faktori bitni za politički relevantne personalne dispozicije, kao što su trenutni socijalno-politički kontekst, individualna iskustva, roditeljski vaspitni stavovi (na pr. Duckitt & Sibley, 2009).

LITERATURA

- Abrams, D., & Grant, P. R. (2011). Testing the social identity relative deprivation (SIRD) model of social change: The political rise of Scottish nationalism. *British Journal of Social Psychology*, 51(4), 674–689. doi: 10.1111/j.2044-8309.2011.02032.x
- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswick E., Levinson, D. J., & Sanford, N. S., (1950). *The Authoritarian Personality*. New York: Harper & Row.
- Altemeyer, B. (1988). *Enemies of Freedom: Understanding Right –Wing Authoritarianism*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Altemeyer, B. (1998). The other “Authoritarian Personality.” In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology*, vol. 30 (pp. 85–107). New York: Academic Press.
- Billig, M. & Cramer, D. (1990) Authoritarianism and Demographic Variables as Predictors of racial Attitudes in Britain. *New Community*, 16, 2, 199–211.
- Blank, T. (2003). Determinants of national identity in East and West Germany: An empirical comparison of theories on the significance of authoritarianism, anomie, and general self-esteem. *Political Psychology*, 24, 259–88.
- Bobo, L. D. (1999). Prejudice as group position: Microfoundations of a sociological approach to racism and race relations. *Journal of Social Issues*, 55, 445–472.
- Bojanović, R. (2004). *Autoritarni pogled na svet*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Brubaker, R. (1996). *Nationalism Reframed: Nationhood and the national question in the new Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coenders, M. & Scheepers, P. (2003). The effect of education on nationalism and ethnic exclusionism: An international comparison. *Political Psychology*, 24(2), 313–343.
- Cox, D. R., & Wermuth, N. (1996). *Multivariate Dependencies*. London: Chapman & Hall.
- Dekker, P. & Ester, P. (1991) Authoritarianism, Socio-Demographic Variables and Racism: A Dutch Replication of Billig and Cramer. *New Community*, 17(2), 287–293.
- Dekker, H., Malova, D., & Hoogendoorn, S. (2003). Nationalism and Its Explanations. *Political Psychology*, 24(2), 345–376.
- Duckitt, J. (2009). Authoritarianism and dogmatism. In M. R. Leary & R. H. Hoyle (Eds.), *Handbook of individual differences in social behavior* (pp. 298–317). New York: Guilford Press.

- Duckitt, J., & Sibley, C. G. (2009). A Dual-Process Motivational Model of Ideology, Politics, and Prejudice. *Psychological Inquiry*, 20, 98–109.
- Duriez, B., Van Hiel, A., & Kossowska, M. (2005). Authoritarianism and social dominance in Western and Eastern Europe: The importance of the socio-political context and of political interest and involvement. *Political Psychology*, 26, 299–320.
- Enyedi, Zs. (1999). Relationships between Authoritarianism and Political Affiliations. In Zs. Speder (Ed.), *Hungary in Flux: Society, Politics and Transformation* (pp. 183–207). Hamburg: Krämer.
- Enyedi, Zs. (2006). The Survival of the Fittest: Party System Concentration in Hungary. In S. Jungerstam-Mulders (Ed.), *Post-Communist EU Member States: Parties and party systems* (pp. 177–202). Aldershot: Ashgate.
- Enyedi, Zs. & Todosijević, B. (2003). Organization of Mass Political Attitudes in Hungary. *Polish Psychological Bulletin*, 34(1), 15–26.
- Evans, G., & Whitefield, S. (1993). Identifying the Bases of Party Competition in Eastern Europe. *British Journal of Political Science*, 23, 521–548.
- Eysenck, H. J. (1954). *The Psychology of Politics*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Ferguson, L. W. (1939). Primary Social Attitudes. *The Journal of Psychology*, 8, 217–223.
- Festinger, L. (1957). *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Gabennesch, H. (1972). Authoritarianism as world view. *American Journal of Sociology*, 77, 857–875.
- Gijsberts, M. & Nieuwbeerta, P. (2000). Class Cleavages in Party Preferences in the New Democracies in Eastern Europe. *European Societies*, 2(4), 397–430.
- Hjerm, M. (2001). Education, xenophobia, and nationalism: A comparative analysis. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 27(1), 37–60.
- Jost, J. & Thompson, E. P. (2000). Group-Based Dominance and Opposition to Equality as Independent Predictors of Self-Esteem, Ethnocentrism, and Social Policy Attitudes among African Americans and European Americans. *Journal of Experimental Social Psychology* 36, 209–232.
- Kerlinger, F. N. (1984). *Liberalism and Conservatism: The Nature and Structure of Social Attitudes*. Hillsdale, NJ: L. Erlbaum.
- Kitschelt, H., Mansfeldova, H., Markowski, R., & Tóka, G. (1999). *Post-Communist Party System: Competition, Representation, and Inter-party Cooperation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kosterman, R., & Feshbach, S. (1989). Toward a Measure of Patriotic and Nationalistic Attitudes. *Political Psychology*, 10, 257–74.
- Markowski, R. (1997). Political Parties and Ideological Spaces in East Central Europe. *Communist and Post-Communist Studies*, 30, 221–54.
- Meloen, J. D. (1993). The F Scale as a Predictor of Fascism: An Overview of 40 Years of Authoritarianism Research. In W. F. Stone, G. Lederer, & R. Christie (Eds.), *Strength and Weakness: The Authoritarian Personality Today* (pp. 47–69). New York: Springer-Verlag.
- McFarland, S. (2010). Authoritarianism, Social Dominance, and Other Roots of Generalized Prejudice. *Political Psychology*, 31(3), 453–477.
- Pettigrew, T. F., Christ, O., Wagner, U., Meertens, R.W., van Dick, R., & Zick, A. (2008). Relative Deprivation and Intergroup Prejudice. *Journal of Social Issues*, 64(2), 385–401.
- Petrović, N. (2003). Pregled pristupa za izučavanje autoritarnosti i srodnih fenomena. *Sociološki pregled*, 37(1–2), 101–115.
- Pratto, F., Sidanius, J., Stallworth, L. M., & Malle, B. F. (1994). Social Dominance Orientation: A Personality Variable Predicting Social and Political Attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 741–63.

- Raijman, R., Davidov, E., Schmidt, P., & Hochman, O. (2008). What does a nation owe non-citizens? National attachments, perception of threat and attitudes toward granting citizenship rights in comparative perspective. *International Journal of Comparative Sociology*, 49(2–3), 195–220.
- Ramet, S. P. (2004). Explaining the Yugoslav Meltdown, 2: A Theory About the Causes of the Yugoslav Meltdown: The Serbian National Awakening as a ‘Revitalization Movement’. *Nationalities Papers*, 32, 765–779.
- Rot, N. & Havelka N. (1973). *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju.
- Runciman, W. G. (1966). *Relative deprivation and social justice*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Scheepers, P., Felling, A., & Peters, J. (1990). Social Conditions, authoritarianism and ethnocentrism: a theoretical model of the early Frankfurt School updated and tested. *European Sociological Review*, 6(1), 15–26.
- Sherif, M. (1966). *Group conflict and cooperation: Their social psychology*. London: Routledge and Kegan.
- Sidanius, J., & Pratto, F. (1999). *Social dominance: An intergroup theory of social hierarchy and oppression*. New York: Cambridge University Press.
- Stouffer, S. A., Suchman, E. A., DeVinney, L. C., Star, S. A., & Williams, R. M., Jr. (1949). *The American soldier: Vol. 1. Adjustment during army life*. Princeton: Princeton University Press.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (pp. 7–24). Chicago: Nelson-Hall.
- Van Ijzendoorn, M. H., (1989). Moral judgment, Authoritarianism and Ethnocentrism. *Journal of Social Psychology*, 129(1), 37–45.
- Thurstone, L. L. (1934). The Vectors of Mind. *Psychological Review*, 41(1), 1–32.
- Todosijević, B. (1999). Relationship between authoritarianism and nationalist attitudes. In Zs. Enyedi & F. Erős (Eds.), *Authoritarianism and Prejudice: Central European Perspectives* (pp. 54–88). Budapest: Osiris.
- Todosijević, B. (2008a). The Structure of Political Attitudes in Hungary and Serbia. *East European Politics and Societies*, 22(4), 879–900.
- Todosijević, B. (2008b). *Politics of world views: Ideology and political behavior in Serbia 1990–2002*. Saarbrücken: VDM Verlag.
- Todosijević, B. & Enyedi, Zs. (2008). Post-materialism and authoritarianism in Hungary: Evidence from a two-generations study. In R. Farnen, D. German, H. Dekker, C. De Landtsheer, & H. Süinker (Eds.), *Political Culture, Socialization, Democracy, and Education* (pp. 77–97). Frankfurt/M: Peter Lang.
- Wilson, G. D. (Ed.) (1973). *The Psychology of Conservatism*. New York: Academic Press.
- Wylie, L., & Forest, J. (1992). Religious fundamentalism, right-wing authoritarianism and prejudice. *Psychological Reports*, 71(3), 1291–1298.

Social, psychological and ideological roots of nationalist attitudes in Serbia

Bojan Todosijević

Institute of social sciences, Center for politicology and public opinion research, Belgrade

Individual differences in nationalist attitudes have been approached from a variety of perspectives. In the sociological tradition, nationalist attitudes are seen as specific for certain socio-demographic categories, typically those indicative of socio-economic and cultural deprivation. Psychological literature typically places stronger emphasis on dispositional constructs. Researchers studying the structure of social attitudes emphasize the importance of general ideological orientations.

This paper examines to what extent the aforementioned approaches contribute to understanding nationalist attitudes in Serbia. The research is based on a random sample of adult residents of Belgrade. According to hierarchical regression analysis results, the socio-demographic variables explain about 19 percent of variance in nationalist attitudes. The model improves significantly when the dispositional variables are added (explaining 44 percent of variance in total), as well as the ideological variables (68 percent of variance in total).

The results showed that ideological variables are proximal factors that mediate the influence of psychological dispositions and social factors. Authoritarianism proved to be the key dispositional variable. The paper concludes that a more complex model is superior in comparison with simpler models, limited by disciplinary conventions.

Key words: nationalist attitudes, authoritarianism, social dominance orientation, ideology, Serbia

Prilog

Tabela A. Skala autoritarnosti: Zasićenja na prvoj glavnoj komponenti

Ajtemi	Zasićenja
1. Najvažnije vrline koje deca treba da nauče jesu poslušnost i poštovanje autoriteta.	.73
2. Svi pravi patrioti su obavezni da preduzmu određene mere protiv onih koje vođstvo naše zemlje osude.	.66
3. U današnje vreme kod nas najveću štetu čine oni koji ne poštuju naše vođstvo i red u društvu.	.61
4. Mladi ponekad imaju buntovničke ideje, ali kako odrastaju treba da ih prevaziđu i da se smire.	.66
5. Nema ništa lošeg u tome što kod nas postoje nudističke plaže.	.39
6. Stanje nemorala u našem društvu je delom posledica i toga što su i učitelji i roditelji zaboravili da je fizičko kažnjavanje ipak najbolji način vaspitavanja.	.52
7. Bilo bi bolje za sve kada bi vlasti cenzurisale štampu i filmove tako da se smeće drži podalje od mladih.	.63
8. Mladima je potrebno strogo usmeravanje i odlučnost da bi se borili za svoju porodicu i otadžbinu.	.79
9. Većina naših društvenih problema bi se rešila kad bismo se nekako otarasili nemoralnih i degenerisanih pojedinaca.	.71
10. Ljude je moguće podeliti u dve grupe: na jake i slabe.	.59

Primerba: Prva glavna komponenta objašnjava 40.1% varijanse. $\alpha=.83$.

Tabela B. Stavke SDO skale i dva oblimin faktora

Ajtemi	SDO Egalitarijanizam	SDO Grupna dominacija
Skala grupne dominacije		
1. Pojedine grupe ljudi su jednostavno manje vredne od drugih.	-.01	.60
2. Da bismo dobili ono što nam je potrebno, ponekad moramo upotrebiti i silu protiv pojedinih grupa ljudi.	-.05	.72
3. U ovoj zemlji bi bilo bolje kada bismo manje brinuli o jednakosti ljudi.	-.18	.68
4. To je sasvim u redu što neke grupe ljudi imaju više šansi u životu od drugih.	-.29	.53
5. Da bi se napredovalo u životu, ponekad moramo nekog malo i "nagaziti".	-.09	.68
Skala egalitarijanizma		
6. Moramo nastojati da prihvodi budu što je moguće ujednačeniji.	.59	.25
7. Moramo učiniti sve što je moguće da bi se uslovi izjednačili za razne grupe ljudi.	.75	.02
8. Sve ljude treba tretirati jednako.	.72	-.29
9. Ni jedna grupa ne sme da dominira u društvu.	.58	-.23
10. Imali bismo manje problema kada bismo ljude zaista jednako tretirali.	.76	-.27

Primerba: Dva Oblimin faktora objašnjavaju ukupno 47.2% varijanse skale.